

"Minden irodalmi jelenség írókat, könyveket és olvasókat, vagy általánosabban kifejezve alkotókat, műveket és közönséget tételez fel... Az irodalomtörténet évszázadokon keresztül és gyakran még most is, ténylegesen csak az írókkal meg a művekkel foglalkozott. Az irodalomtörténészek ugyan nemegyszer tudatában vannak a társadalmi dimenzióknak, s meg is kísérlik, hogy ezt kifejtsék, de precíz és e célra alkalmas módszer híján az esetek többségében az íróról és a műről alkotott hagyományos sémák rabjai maradnak." Hosszan idéztem Escarpit szavait egy hiányolt módszerről, mert Dankanits Ádám könyvének leglényegesebb tulajdonságát vetítik elénk. Dankanits fő törekvése: precíz módszert teremteni, amely alkalmas a művelődéstörténeti jelenségek mennyiségi összehasonlítására is, s ennek segítségével vizsgálni felül a hagyományos sémákat. A szerző szavaival: "megkérdőjelezni a művelődéstörténeti sztereotípiákat".

A kor művelődési érdeklődésének mérésére alkalmas módszert keresve az olvasásszociológiához jut el. "Több éves munka után úgy vélem, hogy az olvasmányanyag, ez a hazai kutató számára hozzáférhető művelődéstörténeti forrásanyag egyedül alkalmas szolidabb következtetések levonására, viszonylagos teljességénél fogva... Kvantifikálhatósága megbízhatóbbá teszi egy-egy korszak, egy-egy közösség művelődéstörténeti helyének kijelölését." A könyv olvasója tehát az olvasás-szociológiai módszerek történeti szempontu alkalmazásának lehet tanuja, s mindjárt tegyük hozzá: magyar nyelven, ilyen gazdag anyagra támaszkodva és ilyen igényesen először. A könyv szerény külseje és terjedelme korántsem szerény vállalkozásnak ad keretet: egy tudományos módszer történeti alkalmazását alapozza.

A mű tartalmi alapkérdése: mit, milyen mértékben fogadott be a XVI. századi erdélyi olvasó a korabeli európai kulturából? A téma érdekessége nem szorul bizonyításra, akár a befogadás tárgyát tekintjük, vagyis az európai reneszánsz kulturát, akár a befogadás közegét, a tizenhatodik századi Erdélyt. Kevés korszak kulturája mutat ilyen változásokat s ekkora változatosságot. Elég itt emlékeztetőül a legfontosabbakat egymás mellé sorolnunk: a műveltség gyors ütemben világiasodik el a humanizmus hatására; az egyház szellemi uralmát aláássa a reformáció; teret hódít az anyanyelvi kultúra; létrejön az önálló erdélyi fejedelemség, s ezzel helyi udvari kultúra születik; a könyvnyomtatás meghonosodásával új kommunikációs helyzet alakul ki. Azt is tudjuk, hogy a tizenhatodik századi Tiszántulon és Erdélyben nőtt fel az első magyar olvasó nemzedék.

A művelődéstörténészek, az irodalomtörténészek közül nem Dankanits az első, aki ráérezett, hogy e változatos korszak jellemzésére az átlagolvasó leírása alkalmasabb, mint a néhány kiemelkedő alkotóegyéniség bemutatása. Szerb Antal Magyar Irodalomtörténetében e kor bemutatását, jellegzetes módon, így kezdi: "Ha Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárát, a régi magyar nyomtatványoknak ezt a bibliográfiáját olvassuk, szemünkbe tűnik egy érdekes változás a XVI. század folyamán..." Szerb Antal is a kor tipikus olvasmányát, tipikus olvasóját kereste, eszköze azonban még

nem volt elég finom annak differenciáltabb megragadására. Elsősorban azért, mert e kor "tipikus olvasója" felerészben külföldről származó könyvet olvasott. S minden ilyen könyv beszerzése döntés volt arról, hogy a vásárló a gazdag választékból mit érdemesít és mit nem érdemesít megvételre. Ha rekonstruálni tudjuk ezeket a döntéseket, az olvasó (a könyvvásárló) egész kulturális beállítódásáról pontos képet nyerhetünk. Csakhogy pontosan ez a kérdés: hogyan tudjuk ma ezeket a döntéseket rekonstruálni?

Itt lép be Dankanits "véletlen szerencséje". A könyv előszavában megjegyzi: "Amint ez a kutatómunkában gyakran előfordul, bizonyos esetlegességek határozták meg a téma választását. Éveken át egy régi könyvgyűjteményben dolgozva fogékonyra váltam a régi könyvek iránt, s választottam témául a XVI. század európai kulturájának erdélyi recepcióját."

Az "esetlegességet" meg kell kérdőjeleznünk, és csak a szerző személye szempontjából fogadhatjuk el. Tény, hogy a XVI. századi kiadványok feltárása mostanában került világszerte az érdeklődés középpontjába. A XV. századi nyomtatványok széles körű publikálása után igen sok gyűjteményben láttak hozzá az ezt követő század anyagának feldolgozásához, és ezzel együtt egyrészt e korszak könyvészetére terelődött a figyelem, másrészt új eszközök, új lehetőségek kerültek a kutatók kezébe.

Az olvasásszociológiai módszerek történeti alkalmazásának kulcskérdése: hogyan tudjuk megállapítani a korabeli olvasás tényét? Honnan tudhatjuk meg, hogy a különböző társadalmi rétegekhez tartozó olvasók magángyűjteményeiben az adott történeti pillanatban milyen könyvek voltak? A legegyszerűbb módszernek a korabeli könyvjegyzékek tanulmányozása mutatkozik. Ilyen módon tudta pl. Pierre Barrière 900 lista alapján rekonstruálni a XVI. század francia városi polgárának olvasmányait. Az erdélyi kutató számára azonban csak pár tucat jegyzék állt rendelkezésre, más módszert kellett keresnie. Ezért átvizsgálta az erdélyi könyvtárakban őrzött XVI. századi külföldi kiadványokat, s a talált 20 ezer kötetből kiválasztotta azokat, melyekben korabeli bejegyzés bizonyította, hogy e században már erdélyi tulajdonos birtokában volt. Minden további következtetését ebből a mintegy kétezer kötetből vezette le, melynek erdélyi tulajdonosa kétséget kizárólag megállapítható volt.

Mivel Dankanits a külföldi irodalom befogadását vizsgálta, lemondott a korabeli erdélyi irodalom tanulmányozásáról. Sajnálatos, mert ha ezt is megteszi, a század erdélyi olvasójának arcélét a teljesség igényével rajzolhatta volna föl. Tudjuk, hogy az erdélyi nyomdászok elsősorban a "tömegigény" kielégítését vállalták: tankönyvek, vallásos olvasmányok és népkönyvek jelentek meg kiadásukban szép számmal, 1539-1600 között mintegy 400 könyv. Külföldről viszont elsősorban a magasabb színvonalu, de szűkebb kör által igényelt könyveket hozták be. Így hát Dankanits könyvéből nem általában a korabeli olvasót, hanem a korabeli értelmiség olvasmányait ismerjük meg.

Minden tudományos módszer próbaköve a vele feltárt tartalom gazdagsága. Milyen új szempontokkal tudja gazdagítani Dankanits Ádám - új megközelítési módja eredményeképp - a művelődéstörténet hagyományos képét?

Először is mennyiségi adatokkal. Kimutatja, hogy a könyvbeszerzés a század egyes évtizedei közt rendkívül aránytalanul oszlott meg. A száz év alatt beáramló könyveknek a század első harmadában csupán 2%-a került Erdélybe; a század második harmadában csaknem három tizede; az utolsó harmadban viszont hét tizede. Ebből a tényből a szerző több érdekes következtetést von le. Bebizonyítja, hogy az általános olvasási kultúra és a honi nyomdászat állapota részben párhuzamosan fejlődött, másrészt azonban el is tért egymástól. Tudjuk, hogy az erdélyi könyvnyomdászat kezdete és első fellendülése 1539-ben a brassói nyomda megalapításához kapcsolódik. Nagyjából ebben az időpontban mutatja ki Dankanits az "olvasási robbanást". Valószínű, hogy a honi könyvnyomtatás emelte meg a könyvigény szintjét és tette megszokottá az olvasást és könyvbeszerzést. A hatodik évtizedben - mikor Honterus és Coresi nyomdája mellett a Heltai-féle is működésbe lép - a könyv olvasásának és előállításának fellendülése még mindig párhuzamosan halad előre. A hetedik évtizedben azonban a nyomdászat fellendülése lelassul, eléri csúcspontját, s ettől kezdve inkább hanyatló tendenciát mutat. Nem így a könyvvásárlás. Ugy tűnik, hogy a felkeltett olvasási szükséglet már akkor is megtalálja a maga kielégülési lehetőségeit, mikor a honi könyvkiadás éppen csökkenőben van.

A legérdekesebb, eredeti észrevétel éppen az "olvasási robbanás" ténye és okainak keresése. Természetes, hogy a külföldi könyvek vásárlója és olvasója elsősorban a külföldön tanult, magasabb képzettségű értelmiség volt, az akadémita. Csakhogy - mint ezt Dankanits számos adatra hivatkozva kimutatja - a külföldi egyetemek látogatása az 1510-es évek csúcspontja után gyorsan hanyatlott. A szerző éppen ebből a tényből vezeti le a könyvek növekvő szerepét. Elmélete szerint "az értelmiségi képzésben beállt változás volt az a kihívás, amelyre Erdély legerősebb városi közössége magasabb színvonalú iskola és nyomda létrehozásával válaszolt. A könyv közvetlen hozzáférhetővé válása váltotta ki a negyvenes években kezdődő olvasási robbanást." A változás alapja: az információ terjedési módjában bekövetkezett alapvető módosulás. Találó képpel jellemezve: a középkori diák külföldről a fejében és a poggyászában őrzött néhány kéziratban szállította az ismereteket. Az információ hordozója az ember volt. Ez a helyzet változott meg alapjaiban a XVI. század derekán. Az információ hordozója a helyben előállított könyv lett. Ettől kezdve a könyv kereste fel használóját.

Az olvasás mennyiségi kérdéseinek vizsgálata mellett a könyv nagy része természetesen az olvasmányok minőségi elemzésével foglalkozik. A minőségi elemzés kulcskérdése a jól használható kategóriarendszer megteremtése. Dankanits szellemesen és találóan fejlesztette tovább azokat a kategóriákat, melyekkel Pierre Barrière 1961-ben megjelent könyvében a XVI. századi Franciaország szellemi életét vizsgálta. Az olvasmányok öt nagy csoportja: középkori irodalom, a reformáció irodalma, ókori olvasmányok, kortárs humanizmus, tudományos (azaz természettudományos) olvasmányok. A csoportok sorrendje egyuttal értékskálát is jelent, az egyes csoportok arányának változásai a középkori kulturától való elszakadás mértékét mutatják. De ezen túl az egyes csoportok belső arányainak változásaiból is érdekes információkat kapunk. A középkori irodalomban a reformáció közvetett hatására a patrisztika, elsősorban Augustinus felé fordul

a figyelem; a reformáció irodalmának elemzése során feltárul, hogy a reformáció erdélyi elterjedésében a könyvnek nem tulajdoníthatunk különös szerepet, a reformáció irodalma nem a tulajdonképpeni hitújítást, hanem inkább a protestáns egyházak konszolidációját szolgálta; kiderül, hogy a korabeli értelmiség számára a szépirodalmat elsősorban az ókori auktorok jelentették. A természettudományos olvasmányok jelzik a kor bejárható szellemi mozgásterének felső határait.

Az önmagukban is érdekes adatok a korabeli külföldi adatokkal összehasonlítva kapnak igazi távlatot, így válnak mélyebben értelmezhetővé. Differenciált képet kapunk Erdély helyéről a korabeli Európában. Megtudjuk, hogy az olvasók egy szűk rétege néhány éves intervallummal lépést tartott a korabeli tudomány valódi értékét jelentő eredményeivel is (Kopernikusz műve, a De revolutionibus orbium coelestium megjelenése után 7 évvel már erdélyi olvasókra talál), de az olvasótábor egésze konzervatívabb, mint a nyugat-európai országokban (ezt többek közt a világi és a vallásos irodalom arányainak elemzésével tárja fel a szerző). Az olvasói irányultság különbsége azonban távolról sem olyan nagy, mint azt a könyvkiadás anyagi alapjainak (nyomdák, nyomdászok, kiadott művek száma) összehasonlítása alapján várhatnánk. Ugy tűnik, Dankanits módszere kiváltképp alkalmas a tárgyilagos nemzeti önismeret, a világban elfoglalt hely objektív megközelítésére.

Bemutattunk néhányat a szerző által feltárt - részben bizonyított, részben hipotetikus felvetett - új összefüggések közül. Az utóbbiak közé sorolhatjuk azt a koncepciót is, melyet a szerző, művelődéstörténeti modellje alapján, a további korszakokra is kiterjeszt. Véleménye szerint a városi polgárság kiszorításával egyidejűleg a kultúra XVI. századi virágkorának is vége szakadt. A XVII. század és a XVIII. század elejének könyvtermése: válságokkal megszakított stagnálás. Az egyetemes kultúra befogadásának terén - a szerző szerint - a felvilágosodás koráig nem találjuk mását a XVI. század végének. Bethlen, Apáczai és Misztótfalusi ebben a megvilágításban már nem a fénykor alakjai, hanem a fénykor visszaállítására reménytelenül törő és jobbra bukásra ítélt héroszok.

A vitatható (és vitatásra édes) megállapítások szilárdabb támaszt kapnának, ha a szerző az általa áttekintett hatalmas művelődéstörténeti anyagot, elsősorban az olvasmányanyagot még differenciáltabban dolgozná föl, ha részletesebb betekintést kapnánk az egyes olvasmánytipusok kedvelőinek társadalmi hovatartozásáról is, és főképpen akkor, ha a korabeli könyvanyag egészére kiterjedő, teljes körképet kapnánk. De ne követeljünk a szerzőtől erejét meghaladó feladatot. Dankanits Ádám könyve - önként vállalt korlátaival együtt is - módszereiben uttörő, tartalmában figyelemre méltó; a "XVI. századi olvasmányok" igazi modern, huszadik századi olvasmány.

KATSÁNYI Sándor